

**ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНАЛОГІЇ
ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА**

БОГАТИРЬОВ І. Г.

головний науковий співробітник
науково-дослідного центру
Інституту кримінально-виконавчої
служби, доктор юридичних наук,
професор;

ЛІСЦКОВ О.В.

Голова Державної пенітенціарної служби
України, генерал-лейтенант внутрішньої
служби, кандидат юридичних наук,
Заслужений юрист України

**СТРАТЕГІЧНІ ЗАСАДИ РЕФОРМУВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ПЕНІТЕНЦІАРНОЇ
СЛУЖБИ УКРАЇНИ ТА ЇХ НАУКОВИЙ СУПРОВІД**

У статті розглядаються стратегічні засади реформування Державної пенітенціарної служби України. Подается їх критичний аналіз, запропоновано алгоритм реформування в контексті Концепції державної політики України.

Ключові слова: *стратегічні засади, реформування, Державна пенітенціарна служба України, алгоритм, концепція.*

В статье рассматриваются стратегические засады реформирования Государственной пенитенциарной службы Украины. Представлен их критический анализ, предложен алгоритм реформирования в контексте Концепции государственной политики Украины.

Ключевые слова: *стратегические засады, реформирование, Государственная пенитенциарная служба Украины, алгоритм, концепция.*

The strategic grounds of The State Penitentiary Service of Ukraine reformation are considered in the article. The critical analysis is represented, an algorithm of reformation is proposed in the context of The Conception of State Policy of Ukraine.

Key words: *strategic grounds, reformation, The State Penitentiary Service of Ukraine, algorithm, conception.*

Постановка проблеми. Визнаючи, що існуюча сьогодні вітчизняна система органів й установ виконання покарань і слідчих ізоляторів Державної пенітенціарної служби України не завжди відповідає міжнародним стандартам поводження з ув'язненими й засудженими, ми констатуємо, що це досить складний і відповідальний процес із огляду на те, що, по-перше, результати його впливають на долю тисяч людей, які перебувають у місцях позбавлення волі, а також їх рідних і близьких, а по-друге, – стосуються базових людських цінностей і прав.

Натепер до сфери управління Державної пенітенціарної служби України належать 182 установи, з них – 149 установ виконання покарань та 33 слідчі ізолятори, а також 697 підрозділів кримінально-виконавчої інспекції, які виконують покарання, не пов'язані з позбавленням волі. Усього у віданні Служби перебуває близько 300 тисяч громадян, з них понад 150 тисяч осіб, позбавлених волі, та майже 149 тисяч – засуджених до покарань, не пов'язаних з позбавленням волі.

При цьому, з огляду на прозорість діяльності пенітенціарної системи для контролю суспільства, особливо в сучасний період динамічного розвитку інформаційних технологій і

засобів зв'язку, поза яким не залишаються й місця позбавлення волі, стану дотримання прав засуджених та ув'язнених приділяється більше уваги, ніж іншим категоріям громадян.

Така позиція певною мірою є виправданою, з огляду на те, що в Україні заходи щодо вдосконалення системи виконання покарань почали активно здійснюватися з початку 90-х років минулого сторіччя.

Наукова новизна статті визначається тим, що в ній на основі аналізу стратегічних засад реформування Державної пенітенціарної служби України передбачено й науковий супровід, завдяки якому запропоновано алгоритм такого реформування.

Теоретичним підґрунтям написання статті стали праці вітчизняних вчених-пенітенціаристів таких, як Л.В. Багрій-Шахматов, О. М. Бандурка, В. А. Бадира, І. Г. Богатирьов, О. В. Беца, М. Я. Гуцуляк, О. М. Джу́жа, Т. А. Денисова, О. Г. Колб, Н. В. Коломієць, О.С. Михлін, В.О. Меркулова, О.В. Лісіцков, В.А. Львовчкін, І.І. Митрофанов, П.П. Михайленко, В. П. Петков, С. І. Скоков, В. П. Севастьянов, М. О. Селезньов, А. Х. Степанюк, Р. М. Підвисоцький, В. М. Трубников, С. В. Царюк, С. Я. Фаренюк, С. І. Халимон, І. С. Яковець та інші. Зазначені науковці зробили вагомий внесок у теорію і практику виконання й відбування покарань.

Мета статті полягає в тому, що кожне наукове пізнання має свій об'єкт та предмет дослідження, які визначають проблему, що привернула увагу дослідника. У нашому випадку – це питання виконання й відбування конкретного виду покарання. Зрозуміло, що кожний вид покарання як об'єкт дослідження є предметом вивчення цілого ряду правових наук. При цьому, вони не дублюють одна одну, а інформаційно наповнюють розуміння поняття покарання, виходячи з предмета своєї галузі знань.

Основний зміст статті. Ретроспективний аналіз стратегічних засад реформування Державної пенітенціарної служби України за роки незалежності слід розпочати з прийняття постанови Кабінетом Міністрів УРСР від 11.07.1991 № 88 “Про затвердження Основних напрямків реформування кримінально-виконавчої системи в Українській РСР”, де передбачено переобладнання виправно-трудова колоній за блочним типом.

Наступним кроком слід вважати утворення у 1998 році на базі колишнього ГУВП МВС України Державного департаменту України з питань виконання покарань як центрального органу виконавчої влади зі спеціальним статусом, що дозволило, на думку вітчизняних вчених, зосередити більше уваги на питаннях покращення матеріально-побутового забезпечення засуджених, сприяло розширенню участі в процесі ресоціалізації засуджених громадських інститутів і Церкви.

Крім того, автономний статус відомства значною мірою сприяв розширенню зарубіжних зв'язків, налагодженню постійних партнерських контактів. Прикладом такої співпраці є українсько-швейцарський проект “Установа-модель” на базі Білоцерківської виправної колонії (№ 35), який активно розвивався у 1999–2002 роках та відновлюється зараз.

Поряд із цим, вихід із Міністерства внутрішніх справ фактично залишив персонал органів і установ виконання покарань без медичного й санаторно-курортного обслуговування, незважаючи на значний внесок системи в будівництво й утримання відповідних закладів. Водночас, кримінально-виконавча система залишилася без базового ВУЗу, який здійснював підготовку фахівців, перепідготовку й підвищення кваліфікації персоналу, та, що є найголовнішим, – здійснював науковий супровід кримінально-виконавчого процесу. І хоча це питання частково виправлено – 17 березня 2011 року у складі Національної академії внутрішніх справ утворено Інститут кримінально-виконавчої служби, слід зауважити, – це лише перший крок на шляху відновлення системи наукового й навчального супроводу пенітенціарної системи.

Іноваційністю з боку науковців і практиків у реформуванні Державної пенітенціарної служби України вважається прийняття Верховною Радою України в 2003 році Кримінально-виконавчого кодексу України, в якому знайшли відображення прогресивні ідеї вітчизняних пенітенціаристів і норми відповідних зарубіжних законодавчих актів. Перелік інновацій можна

було б продовжувати – їх було більше ста, але головне те, що більшість реформаторських рішень, що приймалися на державному рівні, не були підкріплені фінансово, що призводило, скоріше, до декларації завдань із приведення вітчизняної пенітенціарної системи у відповідність до міжнародних стандартів.

Так, Державна програма покращення умов тримання засуджених та осіб, взятих під варту, на 2006–2010 роки, була профінансована лише на 5,7 %, при цьому – в основному в перші роки її дії. Залишається недостатнім рівень бюджетного фінансування й сьогодні – на рівні 37 відсотків від потреби, а це в свою чергу стримує заходи з модернізації вітчизняної кримінально-виконавчої системи і не дозволяє, насамперед, вирішити питання, пов'язані зі створенням гідних умов тримання в слідчих ізоляторах, значна кількість з яких є “спадщиною” царської Росії та Австро-Угорської імперії (окремим будівлям Львівського СІЗО, наприклад, майже 400 років).

Усім відомо, наскільки є затратною, наприклад, реконструкція старого гуртожитку в Євроготель – вигідніше зруйнувати старий та побудувати новий за сучасними технологіями. Відповідно, важко уявити камеру СІЗО з наповненням 20–30 осіб різного соціального та кримінального статусу, у якій функціонує сучасний санвузол, бойлер та інші досягнення цивілізації, які є звичайними в житті на волі.

Покращенню ситуації в слідчих ізоляторах та залученню до розв'язання їх проблем місцевих органів влади значною мірою сприяла реалізація доручень Президента України від 9 квітня та від 23 травня 2012 року стосовно невідкладних заходів для посилення конституційних прав і законних інтересів громадян в установах попереднього ув'язнення.

Завдяки цьому покращення умов тримання в слідчих ізоляторах включено до відповідних цільових регіональних програм в АР Крим, Закарпатській, Запорізькій, Івано-Франківській, Львівській, Миколаївській, Одеській, Полтавській, Рівненській, Сумській та Харківській областях.

Подальша стабілізація ситуації з наповненням слідчих ізоляторів пов'язується з упровадженням прогресивних норм кримінального процесуального законодавства та, насамперед – нового Кримінального процесуального кодексу України, який набрав чинності в листопаді 2012 року, у частині видів та порядку застосування запобіжних заходів. Результатом дії нового кримінального процесуального законодавства стало зменшення контингенту слідчих ізоляторів у 2012 році майже на 6,7 тис. осіб (на даний час, у порівнянні з 1 січня минулого року – майже на 9 тис.).

Проте незважаючи на вказані проблеми й труднощі, які накопичувалися десятиріччями і потребують значного часу для їх розв'язання, Державною пенітенціарною службою України протягом останніх двох років досягнуто певних позитивних здобутків у напрямі поліпшення умов тримання засуджених і підвищення мотивації праці пенітенціарного персоналу. При цьому принциповим моментом у реалізації цих перетворень є їх спрямованість у трьох напрямках, а саме:

– в інтересах громадянина, який позбавлений волі, але має право на захист своїх прав та гідне поводження;

– в інтересах працівників пенітенціарної системи, від яких залежить стан дотримання прав засуджених та ув'язнених;

– в інтересах потерпілих від злочинів.

У рамках цих завдань, зокрема, вжито заходів із приведення у відповідність до вимог санітарних норм і правил усіх приміщень їдалень у виправних колоніях, а також приміщень для проведення побачень засуджених із рідними.

На проведення ремонтних робіт на об'єктах житлового та комунально-побутового призначення в 2012 році витрачено 33 млн. грн. спеціального фонду держбюджету, що дало змогу відремонтувати близько 600 кімнат тривалих побачень, 65 їдалень, 15 кранниць, 10 лазне-пральних комплексів.

З метою розвантаження слідчих ізоляторів Державною пенітенціарною службою

України в установах виконання покарань створено 33 дільниці слідчих ізоляторів із лімітом наповнення 2 292 особи, а також 38 арештних домів, що дало змогу вивільнити у слідчих ізоляторах ще 1 057 місць.

У 2011 році з держбюджету вперше за останні роки виділені кошти на придбання медичного обладнання в сумі близько 80 млн. грн., що дало змогу здійснити закупівлю сучасного обладнання, у тому числі придбано 48 флюорографів, 32 рентгенапарати та інше діагностичне обладнання, яке дозволяє виявляти, діагностувати й лікувати туберкульоз та інші захворювання на ранніх стадіях розвитку.

Незважаючи на наявні проблеми в організації медико-санітарного забезпечення, вдалося покращити ситуацію зі смертністю в місцях позбавлення волі. Смертність серед засуджених і ув'язнених за 2012 рік у порівнянні з попереднім роком скоротилась на 12,6 % (з 1 169 до 1 021 померлого). Зменшився також показник летальності в туберкульозних лікарнях у порівнянні з 2011 роком на 10,2 % (з 243 до 218 осіб). Показник захворюваності на туберкульоз в установах виконання покарань за 2012 рік у порівнянні з минулим роком знизився на 11,8 %, чисельність хворих у туберкульозних лікарнях зменшилась на 3,1 %.

Збільшення асигнування на грошове забезпечення персоналу у 2011-2012 роках дозволило підвищити розмір грошового забезпечення насамперед для молодих працівників Служби і забезпечити мінімальний розмір нарахованого грошового забезпечення для молодшого начальницького складу на першому році служби не менше 1 450 грн., середнього начальницького складу – 2 100 грн.

Протягом 2011–2012 років активізовано роботу з вирішення житлових питань персоналу, у тому числі за рахунок внутрішніх резервів. Зокрема, введено в експлуатацію 52-квартирний житловий будинок у м. Самбір Львівської області, 9-ти квартирний будинок в м. Ізяслав Хмельницької області, гуртожитки для персоналу в Луганській і Дніпропетровській областях.

За сприяння Уряду України в 2011 році з державного бюджету було виділено 5,2 млн. гривень, що дозволило завершити будівництво та ввести в експлуатацію II чергу 108-квартирного житлового будинку у м. Чернігові і забезпечити квартирами 54 працівники. При формуванні державного бюджету на 2012 рік вирішено питання щодо виділення 33,5 млн. грн. на будівництво (придбання) житла для осіб рядового й начальницького складу Державної кримінально-виконавчої служби України.

З метою представництва та захисту індивідуальних і колективних прав працівників установ виконання покарань і слідчих ізоляторів, забезпечення їх соціальних гарантій 27 травня 2011 року утворено Всеукраїнську профспілку персоналу органів та установ пенітенціарної служби.

Для закріплення вищезазначених позитивних кроків та подальшого просування на шляху приведення умов тримання засуджених і осіб, узятих під варту, у відповідність до міжнародних стандартів, важливе значення має Концепція реформування Державної кримінально-виконавчої служби України, схвалена Указом Президента України від 8 листопада 2012 року № 631.

На виконання Указу Президента України, яким схвалено Концепцію, підготовлено та внесено на розгляд Кабінету Міністрів України Державну цільову програму реформування Державної кримінально-виконавчої служби України на 2013–2017 роки.

Привертає увагу той факт, що у вищезгаданих документах вживався термін “модернізація” замість “реформування”. На наш погляд, це більше відповідає змісту завдань із реалізації Концепції, які мають практичну спрямованість та передбачають реалізацію протягом 2013–2015 років заходів щодо зміни, насамперед архітектурної побудови вітчизняних пенітенціарних установ та їх технічного переоснащення, впровадження новітніх технологій у сфері інженерно-технічних засобів охорони цих закладів та здійснення нагляду, які б мінімізували вплив людського чинника на рівень виконання відповідних завдань.

Разом із тим, ці документи, попри критичні зауваження щодо їх змісту, які надходять

від деяких науковців та правозахисників, є досить актуальними та конче потрібними для обґрунтування та вирішення питань фінансового забезпечення заходів із формування в Україні пенітенціарної системи, що відповідатиме стандартам правової держави.

Безумовно, комплексний характер питань, яких стосується Концепція, потребує більшого часу і формату, ніж сьогодні, але ми розраховуємо, що це перший крок для подальшої співпраці у цій сфері. Характеристики «базовість», «узагальнення», «достатність для виконання первинних завдань» у цьому разі визначають саме мотивацію Державної пенітенціарної служби на реалізацію стратегічних засад її реформування. Відсутність єдиних підходів практично унеможливило продуктивно реалізувати зміст Концепції та заходів, визначених відповідною державною цільовою програмою.

Реалізація цих заходів, безумовно, потребує належного наукового супроводу і підтримки з боку громадськості. Саме тому керівництвом Державної пенітенціарної служби України було ініційовано обговорення Концепції на міжнародній науково-практичній конференції. Це вимагає зваженого співвідношення як єдиних наукових засад, так і практичного супроводу, відповідно до потреб реального життя.

Виходячи з вищеведеного, пропонується такий алгоритм реформування Державної пенітенціарної служби України в контексті Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України.

По-перше, керівництву Державної пенітенціарної служби України пропонується створити плідну й конструктивну співпрацю з вітчизняним науковцями та нашими партнерами із зарубіжних пенітенціарних систем, що дозволить впровадити в діяльність органів і установ виконання покарань інноваційні здобутки як теоретичного, так і практичного спрямування.

По-друге, підвищення ефективності діяльності персоналу органів і установ виконання покарань щодо виконання оперативно-службових завдань дозволить підвищити статус пенітенціариста. Слід не забувати, що успіх будь-яких реформ залежить від рівня їх сприйняття людьми, на яких покладається їх реалізація. А тому реформування Державної пенітенціарної служби України потребує зміни професійної психології та подолання стереотипів у взаємовідносинах персоналу та засуджених. На наш погляд, це неможливо без докорінної зміни системи підготовки й навчання пенітенціарного персоналу, а також підвищення рівня його мотивації з огляду на характер та обсяг роботи, з урахуванням рекомендацій Європейських пенітенціарних правил.

По-третє, формування в персоналу Державної пенітенціарної служби України нової мотивації в роботі із засудженими передбачає, зокрема:

- поліпшення умов тримання засуджених та осіб, узятих під варту. Воно пов'язане насамперед із реалізацією норм нової редакції статті 115 Кримінально-виконавчого кодексу України, згідно з якою норма жилої площі на одного засудженого збільшена з 3 кв. метрів до 4-х кв. метрів та встановлено, що засуджені проживають, як правило, у гуртожитках з блочним (камерним) розміщенням;

- розробку заходів із модернізації системи інженерно-технічних засобів охорони і нагляду за засудженими з метою створення багаторівневої системи централізованої охорони і відеомоніторингу;

- створення автоматизованих інформаційних та телекомунікаційних систем Державної пенітенціарної служби України, забезпечення установ виконання покарань та слідчих ізоляторів сучасним медичним обладнанням, спеціальними санітарними автомобілями для транспортування хворих на туберкульоз тощо.

По-четверте, розробка проектів сучасної інфраструктури органів і установ виконання покарань. Безумовно, це складне завдання з огляду на те, що практично всі виправні колонії на території України будувалися в післявоєнні роки та передбачали групове проживання засуджених. При цьому нерідко під гуртожитки пристосовувалися приміщення іншого функціонального призначення, тому ставити завданням перебудову всіх установ за єдиним проектом нереально, насамперед виходячи з фінансових можливостей.

Важливою складовою такого досвіду є Білоцерківська виправна колонія (№ 35), на базі якої, як вже зазначалося, було розпочато українсько-швейцарський проект “установа-модель”, у ході якого так звані казармені гуртожитки було реконструйовано за блочним типом. На нашу думку, Білоцерківська виправна колонія має стати своєрідним полігоном для впровадження новітніх технологій у різних сферах пенітенціарної діяльності та в найближчій перспективі відповідати сучасним стандартам пенітенціарних закладів.

По-п'яте, не менш важливим у реформуванні Державної пенітенціарної служби України є питання підвищення рівня організації соціально-виховної та психологічної роботи із засудженими. Для його досягнення передбачається розроблення і впровадження науково обґрунтованих методик та програм психолого-педагогічного вивчення особистості засудженого і засобів корекції його поведінки, а також спеціалізованих методик та рекомендацій щодо форм і методів впливу на засуджених за допомогою програм диференційованого виховного впливу.

Важливе значення має удосконалення системи стимулювання засуджених до законслухняної поведінки та ресоціалізації шляхом запровадження поетапної зміни умов їх тримання, розроблення та впровадження системи критеріїв оцінки ступенів виправлення засуджених, налагодження дієвої взаємодії органів і установ виконання покарань із суб'єктами соціального патронажу осіб, звільнених із місць позбавлення волі.

По-шосте, важливе значення в системі реформування відводиться модернізації підприємств установ виконання покарань, а також удосконалення системи професійної підготовки засуджених. Сьогодні викликає стурбованість критичний стан сфери виробничої діяльності підприємств установ виконання покарань, відсутність ефективної системи мотивації трудової діяльності засуджених, що не сприяє закріпленню у них трудових навичок як невід'ємної складової процесу ресоціалізації, а також відшкодуванню збитків, заподіяних злочинами (загальна сума за виконавчими листами – понад 500 млн. грн.).

Крім того, відсутність пільгових умов діяльності підприємств та механізму їх оподаткування призвело до зростання загальної заборгованості (майже до 180 млн. грн.), що не дозволяє спрямувати доходи від працевикористання засуджених на покращення умов їх тримання.

Крім того, участь засуджених у суспільно корисній праці, як складова процесу їхньої ресоціалізації, передбачає запровадження дієвого механізму їх заохочення до трудової діяльності та оптимізації системи оплати праці. Йдеться насамперед про розв'язання на законодавчому рівні питань про надання працюючим засудженим так званих “трудова відпусток”, призначення пенсій у період відбування покарання тощо.

І нарешті, соціальна переорієнтація кримінальної політики держави з наданням переваги покаранням, не пов'язаним з позбавленням волі, передбачає вжиття заходів щодо створення правових та матеріально-технічних умов для реформування кримінально-виконавчої інспекції у службу пробації.

Невід'ємною складовою цих заходів є розроблення і впровадження системи реабілітаційних та корекційних програм для осіб, до яких застосовані покарання, не пов'язані з позбавленням волі, та осіб, звільнених від відбування покарання з випробуванням, а також волонтерських програм, заходів постпенітенціарної опіки та соціального патронажу осіб, звільнених із місць позбавлення волі.

Висновок. Вважаємо, що практична реалізація викладених вище пропозицій могла б значно наблизити стратегічні засади реформування Державної пенітенціарної служби України до вимог міжнародних стандартів поводження із засудженими, наблизити правову безпеку персоналу й засуджених до реалій сьогодення та задовольнити постійно зростаючі вимоги до практичної діяльності органів і установ виконання покарань.

Список використаних джерел:

1. Кримінально-виконавчий кодекс України: Закон України № 1129-IV від 11 липня 2003 р. / Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 3.

2. Про Державну кримінально-виконавчу службу України : Закон України від 23 черв. 2005 р. № 2713-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2005. – № 30. – Ст. 409 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/2713-15>.

3. Про Концепцію державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України : Указ Президента України від 8 листопада 2012 року № 631/2012.

4. Про затвердження Положення про Державну пенітенціарну службу України : Указ Президента України від 6 квіт. 2011 р. № 394/2011 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=394%2F2011>.

5. Про Стратегію державної кадрової політики на 2012–2010 роки : Указ Президента України від 1 лютого 2012 року № 45/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/documents/14429.html>

6. Богатирьов І. Г. Українська пенітенціарна наука. Наукові здобутки школи “Інтелект” / Богатирьов І. Г. – [2-ге вид.] – К. : ПП “Заграй”, Київ – 2013. – 352 с.

7. Сидоренко С. М. Шляхи реалізації концепції Державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України на сучасному етапі / Сидоренко С. М. – [Матеріали Міжнар. наук-практ. конф.”Державна пенітенціарна служба України: історія, сьогодення та перспективи розвитку у світлі міжнародних пенітенціарних стандартів та Концепції державної політики у сфері реформування Державної кримінально-виконавчої служби України” (Київ, 28–29 березня 2013р)]. – К. : Державна пенітенціарна служба України: ВД “Декор”, 2013. – С. 5.

ХРЯПІНСЬКИЙ П. В.,

доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри кримінального
права та кримінології
(ДВНЗ «Національний гірничий
університет»)

УДК 343.846 (477)

ЗАГАЛЬНА ПІДСТАВА СПЕЦІАЛЬНОГО ЗВІЛЬНЕННЯ ВІД КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

Досліджуються спеціальні підстави звільнення від кримінальної відповідальності, передбачені у спеціальних приписах статей Особливої частини КК, й виокремлюється на цій основі загальна підстава звільнення від кримінальної відповідальності.

Ключові слова: звільнення, посткримінальна поведінка, підстава, відпадиння суспільної небезпеки особи.

Исследуются специальные основания освобождения от уголовной ответственности, предусмотренные в специальных примечках статей Особенной части УК, и на этой основе выделяется общее основание освобождения от уголовной ответственности.

Ключевые слова: освобождение, постпреступное поведение, основание, отпадение общественной опасности лица.

This article explores the special grounds for exemption from criminal liability provided for in special articles of the Criminal Code, and on this basis is allocated common ground for excluding criminal responsibility.

Key words: liberation, postcriminal behavior, base, falling public face of danger.

